

ATTITUDINILE ETNICE ȘI MĂSURAREA LOR

Prof. dr. SEPTIMIU CHELCEA
Universitatea București

I. Atitudinile etnice: analiză conceptuală

Definiția propusă în 1935 de Gordon W. Allport (1897—1965) își păstrează și astăzi valabilitatea: „O atitudine este o stare de pregătire mentală și neurală, organizată prin experiență, care exercită o influență diriguitoare sau dinamizatoare asupra răspunsului individului la toate obiectele și situațiile cu care este în relație”¹.

În psihosociologia româncască această definiție a fost imediat preluată² și este și în prezent larg acceptată³.

Nu intenționăm o trecere în revistă a definițiilor date atitudinilor — acest lucru a fost realizat în lucrările românești amintite —, dar considerăm, în acord cu D. W. Rajecki, că este necesar să evidențiem elementele structurale ale definiției propuse de G. W. Allport. Considerăm că aceasta va ajuta la înțelegerea metodologiei de studiu a relațiilor interetnice și va oferi puncte de reper pentru schimbarea atitudinală în sensul sporirii toleranței reciproce a grupurilor etnice din România.

Din postulatul că „o atitudine este o stare de pregătire mentală și neurală” decurge imposibilitatea observării și măsurării directe a atitudinilor. Expresii precum: „S-a văzut atitudinea...”, „Este evidentă poziția...” etc. nu au decât valoare metaforică. În realitate, atitudinile, ca și alte stări psihice precum frica, teama, plăcerea etc., se măsoară indirect prin comportamente verbale sau acționale sau prin modificări ale parametrilor biofizologici. Avem de-a face cu inferențe de la: **a.** auto-descrierea credințelor, simțămintelor și comportamentelor; **b.** observarea comportamentelor deschise; **c.** reacția față de/sau interpretarea stimulilor parțial structurați care implică obiectul atitudinii; **d.** performanța în sarcinile „obiective” care implică obiectul atitudinii; **e.** reacțiile fiziologice față de

¹ „An attitude is a mental and neural state of readiness, organized through experience, exerting a directive or dynamic influence upon the individual's response to all objects and situations with which it is related” (G.W. Allport, *Attitudes*, in C.A. Murchison, ed., *A Handbook of social psychology*, vol. 2, Worcester MA., Clark University Press, 1935, p. 798—844 *afud* D.W. Rajecki, *Attitudes*, Sunderland Massachusetts, Sinauer, Associates Inc. Publishers, ed. a II-a, 1990, p. 4.

² Anatooc Chirceș, *Psihologia atitudinilor sociale cu privire specială la români*, Editura Institutului de psihologie al Universității din Cluj Ia Sibiu, 1941.

³ Paul Popescu-Nerzeanu, *Dictionar de psihologie*, București, Edit. Albatros, 1978, p. 72; Pantelimon Golu, *Atitudine*, în *Dictionar de psihologie socială*, București, Edit. științifică și Enciclopedică, 1981, p. 31; Mihaela Vlăsceanu, *Atitudine*, în *Dictionar de sociologie*, C. Zamfir, L. Vlăsceanu (coord.), București, Edit. Babel, 1993, p. 53.

obiectul atitudinii sau față de reprezentarea acestuia⁴ la o stare psihică, la o dispoziție mai mult sau mai puțin de durată. În acest sens, Henri Mendras consideră atitudinile ca „variabile inferate”⁵.

Dată fiind organizarea lor prin experiență, atitudinile se achiziționează în cursul vieții prin experiențe *unice* sau *multiple, directe* sau *indirecte*. Cu alte cuvinte, atitudinile se formează printr-un proces de învățare.

Pe de altă parte, conform definiției pe care am adoptat-o, atitudinile au o influență de direcționare sau dinamizatoare a comportamentului. După opinia noastră, scopul investigării atitudinilor, în ultimă instanță, constă în predicția comportamentală, bazată tocmai pe postulatul influenței atitudinilor asupra comportamentului.

În fine, ca o ultimă notă definitorie, se subliniază faptul că atitudinile exercită o influență asupra răspunsurilor individului la toate obiectele și situațiile cu care intră în relație, ceea ce permite anticiparea acțiunilor, predicția modului de raportare la diferite obiecte, persoane sau instituții. Nu există atitudini „fără obiect”, ci doar atitudini raportate la „entități” bine definite, cu care persoanele sau grupurile se află în relație. Astfel, la întrebarea pe care și-au pus-o pionierii cercetării empirice a atitudinilor dacă atitudinile sunt generale sau specifice, putem răspunde azi nuanțat, luând în considerare structura verticală a atitudinilor: cu cât este mai înalt nivelul la care se găsește o atitudine, cu atât gradul de specificitate este mai redus.

Din cele precizate până aici rezultă că atitudinile etnice reprezintă stări de pregătire psihică achiziționate (învățate), care influențează comportamentul față de grupurile etnice (*in-groups* și *out-groups*).

Structura verticală și orizontală a atitudinilor etnice. Înțelegerea organizării atitudinilor etnice în structuri pe verticală și pe orizontală are o mare importanță pentru proiectarea unor strategii de influențare socială. Nici o atitudine nu există izolată de celelalte atitudini, pentru că lumea „obiectelor” față de care indivizii sau colectivitățile „iau poziție” este ea însăși structurată. Atitudinile etnice sunt legate de atitudinile politice și acestea, la rândul lor, corelează cu atitudinea față de proprietate ș.a.m.d.

Pe de altă parte, atitudinile se organizează în lanțuri ierarhice, cele de nivel superior bazându-se pe cele de nivel mediu, iar acestea pe atitudinile de nivel inferior. Când ne referim la ordinea atitudinilor în structura pe verticală avem în vedere gradul de abstractizare, mai înalt sau mai scăzut, al „obiectului” atitudinii. Dacă ne gândim la atitudinile etnice putem să ne imaginăm următoarea ierarhizare: la nivelul cel mai înalt de ierarhizare plasăm atitudinea față de om (atitudine primară). Pe această atitudine se fondează atitudinea față de națiune (atitudine secundară), care, la rândul ei, constituie fundamentul atitudinii față de grupurile etnice (atitudine terțiară). Atitudinile primare sau secundare pot avea și alt „obiect”: Dumnezeu, omenirea în întregul ei, puterea etc. Importantă este ideea că atitudinile fac parte dintr-o structură: ceea ce presupune că schimbarea unei atitudini atrage după sine modificarea altor atitudini cu același nivel de abstractizare sau cu nivel de abstractizare mai redus. Schimbarea ati-

⁴ Gene F. Summers (ed.), *Attitude Measurement*, Chicago, Rand McNally & Company, 1970, p. 4.

⁵ Henri Mendras, *Elements de sociologie*, Paris, Armand Colin, 1989, p. 60.

tudinilor etnice în sensul deschiderii spre *out-group* poate fi realizată la nivel de masă doar prin acceptarea valorilor democratice, prin modificarea atitudinilor supraordonate. În același timp, trebuie avut în vedere că schimbarea unei atitudini primare sau terțiare nu antrenează cu necesitate și schimbarea atitudinii terțiare subordonate (atitudinea etnică).

Se impune, deci, cunoașterea (măsurarea) atitudinilor etnice și învățarea comunicării interculturale ⁶.

2. Măsurarea atitudinilor etnice: precizări metodologice

În 1928, Louis Leon Thurstone publica în „American Journal of Sociology” (vol. XXXIII, p. 529—554) un studiu cu titlu șocant pentru acea dată: „*Atitudinile pot fi măsurate*” („Attitudes can be measured”). Astăzi nici o persoană avizată nu se mai îndoiește de acest lucru. Tehnicile de măsurare au evoluat, ca și instrumentele de măsurare. Scalele de atitudine și procedeele de scalare s-au diversificat continuu ⁷.

Dacă se acceptă că psihologul și psihometricianul american L. L. Thurstone (1887—1955) introduce primul tehnicile cantitative în studiul atitudinilor, trebuie menționat că sociologul american Emory Stephen Bogardus (1882—?) este cel dintâi care a creat o scală pentru măsurarea atitudinilor etnice.

„*Scala distanței sociale*” elaborată de E.S. Bogardus reprezintă nu numai cel mai vechi instrument de măsurare a atitudinilor, dar, probabil, și cel mai frecvent utilizat în studiul atitudinilor etnice, „Scala distanței sociale” (Social Distance Scale) a fost publicată prima oară în 1925 în „Journal of Applied Sociology” (p. 216—226), iar în 1993 a fost retipărită într-o formă revizuită în „Sociology and Social Research” (Los Angeles).

Bilanțul prezentat de E. S. Bogardus, după partuzeci de ani de cercetări, este impresionant ⁸. De asemenea, sunt notabile cercetările mai recente în care s-a utilizat acest instrument de investigare (Owen, Eisner și McFaul, 1981) ⁹.

Așa cum atrăgeau atenția Gerard Kleinpenning și Louk Hagendoorn de la Universitatea din Utrecht (Olanda), „Scala distanței sociale” măsoară „aspectele emoționale și comportamentul de evitare implicate în rasismul aversiv” ¹⁰. Distincția între „rasismul aversiv” (*aversive racism*) și „rasismul dominativ” (*dominative racism*) — propusă de J. Kovel ¹¹ — ni se pare a fi extrem de fructuoasă în studiul relațiilor interetnice. În timp ce „rasismul dominativ” — ca formă manifestă de ostilitate, de dominare și

⁶ Jean-René Ladmiral, Edmond Marc Lipiansky, *La communication interculturelle*, Paris, Armond Colin, 1989.

⁷ vezi Ioan Mărginean, *Măsurarea în sociologie*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1982.

⁸ E. S. Bogardus, *A Forty-Year Racial Distance Study*, Los Angeles, University of Southern California Press, 1967.

⁹ Carolyn A. Owen, Howard C. Eisner, Thomas R. McFaul, *A Half-Century of Social Distance Research: National Replication of the Bogardus Studies*, in „Sociology and Social Research”, nr. 66, 1988, p. 80—99.

¹⁰ Gerard Kleinpenning, Louk Hagendoorn, *Contextual aspects of ethnic stereotypes and interethnic evaluations*, in „European Journal of Social Psychology”, vol. 21, 1991, p. 133.

¹¹ J. Kovel, *White Racism: A Psychohistory*, New York, Pantheon, 1970.

distrugere a unor grupuri etnice — au consecințe sociale grave, „rasismul aversiv” — consumat mai ales în plan atitudinal — conduce la evitarea „out-grupurilor etnice”, fără agresivitate sau violență. Contactul cu membrii unui grup etnic poate genera emoții negative — arăta A. J. Dijker¹² —, iar acute stări afective pot contribui la emergența unor atitudini și comportamente de izolare, de distanțare față de respectivele grupuri etnice. „Scala distanței sociale” evidențiază, așadar, dispoziția de acceptare a altor grupuri etnice sau de izolare, nu de suprimare a lor.

În ceea ce ne privește, am preluat scala din studiul lui E. S. Bogardus inclus în volumul *Attitude, theory and measurement*¹³. Unele enunțuri din „Scala distanței sociale” — în forma ei originală — au trebuit să fie modificate pentru a avea sens în contextul sociocultural românesc. Astfel, varianta utilizată de noi nu reprezintă pur și simplu traducerea scalei lui Bogardus, ci o formă adaptată, analizată și pretestată în 1992 în cadrul seminarului de „Metode și tehnici de cercetare sociologică” la Departamentul de sociologie al Facultății de sociologie, psihologie și pedagogie (Universitatea București). S-a ajuns, în urma unor repetate pretestări la următoarele echivalențe (tabelul 1):

Tabelul 1

Echivalența itemilor

Social Distance Scale E. S. Bogardus (1933)	Scala distanței sociale (adaptată de S. Chelcea, 1993)
1. To close kinship by marriage	1. Să vă căsătoriți cu...
2. To my club as personal chums	2. Să aveți prieteni apropiați
3. To my street as neighbors	3. Să aveți vecin de locuință
4. To employment in my occupation	4. Să fie angajate în instituția dvs.
5. To citizenship in my country	5. Să aibă cetățenia dvs.
6. As visitors only to my country	6. Să fie numai vizitatori în țara dvs.
7. Would exclude from my country	7. Să fie expulzați (dați afară) din țara dvs.

Ca formă de așezare în pagină, enunțurile scalei au fost trecute pe orizontală, iar grupurile etnice, în ordinea alfabetică, pe verticală. S-a cerut subiecților să noteze prima reacție, să se refere la grupul etnic ca grup (nu la cei mai buni sau la cei mai răi din grup), să marcheze printr-un X enunțurile cu care sunt de acord¹⁴.

¹² A. J. Dijker, *Emotional reactions to ethnic minorities*, in "European Journal of Social Psychology", vol. 17, 1987, p. 305–325.

¹³ E. S. Bogardus, *Measuring social distance*, in *Attitudes, theory and measurement*, New York, John Wiley & Sons., 1967, p. 71–76.

¹⁴ cf. Delbert C. Miller, *Handbook of Research Design and Social Measurement*, ediția a II-a, New York, David McKay Company, Inc., 1970, p. 222.

Și interpretarea răspunsurilor la „Scala distanței sociale” a suferit modificările impuse de realitățile etnosociologice în care a fost aplicată. Cărându-se celor incluși în eșantion să se pronunțe în legătură cu grupurile etnice ce conviețuiesc în România, *item*-ul nr. 6. („Să fie *numai* vizitatori în țara dvs”) exprimă o atitudine negativă, de excludere a lor din țară, dar cu acceptarea ca vizitatori. Alta ar fi fost interpretarea dacă ne-am fi referit la populații din afara României care ar fi fost acceptate numai ca vizitatori. În baza acestei logici am considerat că persoanele care sunt de acord cu primii cinci *itemi* ai scalei exprimă o atitudine de totală acceptare, *indicele distanței de contact social* fiind zero (IDCS = 0). Rezultă de aici că *indicele distanței de contact social* în cercetarea noastră ia valori cuprinse între 0 (atitudinea cea mai pozitivă) și 5 (atitudinea cea mai negativă).

Indicele contactului social (ICS) exprimă deschiderea spre alte naționalități (grupuri etnice, minorități naționale), numărul de contacte sociale ce sunt permise (acordate) fiecărui grup etnic. În *Scala distanței sociale* sunt prevăzute maximum șase posibilități de contact social. Excluderea din țară (expulzarea) reduce la zero contactul dintre grupurile etnice. De asemenea, acceptarea *numai* ca vizitatori a membrilor grupurilor etnice care trăiesc în România presupune excluderea acestora din țară, dar acordarea posibilității de a se reîntoarce ca turiști. Este vorba de o atitudine negativă, însă mai puțin intensă decât în cazul acceptării *item*-ului nr. 7.

Valorile *indicii contactului social* sunt cuprinse între 5 (atitudinea de acceptare totală a altor grupuri etnice) și 0 (atitudinea de respingere totală a altor grupuri etnice). Între toleranță etnică (ICS = 5) și xenofobie (ICS = 0) există numeroase poziții intermediare date de media aritmetică a răspunsurilor recoltate de la populația anchetată. Așa cum remarca E. S. Bogardus, între IDCS și ICS există o *corelație inversă*: cu cât valoarea IDCS este mai ridicată, cu atât valoarea ICS este mai scăzută și invers.

În fine, *indicele calității contactelor sociale* (ICCS) exprimă, după opinia noastră, cel mai adecvat atitudinea față de diferitele grupuri etnice. Ne fondăm această apreciere pe faptul că ICCS vizează *calitatea contactelor sociale*, în timp ce IDCS și ICS reflectă dimensiunea cantitativă a relațiilor interetnice (numărul contactelor sociale admise și numărul contactelor sociale de la care unele grupuri etnice sunt excluse). În analiza noastră vom acorda o importanță sporită tocmai acestui indice (ICCS), fără a omite informația furnizată de ceilalți doi indici. Valorile ICCS sunt cuprinse între 1 (atitudine intens negativă) și 25 (atitudine intens pozitivă). Aceste valori rezultă din însumarea ponderilor asociate fiecărui *item*: 7 pentru *item*-ul nr. 1, 6 pentru *item*-ul nr. 2, 5 pentru *item*-ul 3 ș.a.m.d.

Aplicarea pentru prima dată în țara noastră în cadrul acestei cercetări, pe un eșantion reprezentativ la nivel național, a *Scalei distanței sociale* a pus în evidență faptul că unele categorii de populație nu au reușit să se proiecteze pe deplin într-o situație fictivă. Casnicele și pensionarii — de exemplu — nu răspundeau totdeauna la întrebarea dacă ar fi de acord să fie angajate în instituția lor persoane din România de etnie... Același lucru s-a întâmplat cu șomerii. De asemenea, numărul relativ ridicat al persoanelor care nu au răspuns deloc la solicitările *Scalei* arată dificultatea înțelegerii *item*-urilor de către persoanele cu nivel de școlaritate mai redus, din mediul rural etc. Uneori, lipsa de consistență a răspunsurilor a impus corectarea acestora de către analist sau anularea pur și simplu a răspunsurilor. Am

considerat că metodologic nu greșim dacă la codificare vom completa sau corija răspunsurile. Dacă, de exemplu, cineva acceptă să se căsătorească, să aibă prieteni apropiați, să aibă vecini, să fie angajate în instituția lor persoane de o anumită etnie, dar nu marchează cu X coloana „să aibă cetățenia dvs.”, completarea de către analist a răspunsului logic nu alterează rezultatele anchetei, ci dimpotrivă ajută la aflarea situației de fapt. În cazul pensionarilor, a casnicilor sau șomerilor la care ne-am referit mai sus, acceptând *itemii* referitori la căsătorie, prietenie, vecinătate și cetățenie cu siguranță că acceptă și ideea de angajare în instituția lor a persoanelor de altă etnie, fapt pentru care am completat scala în mod corespunzător. În același sens al căutării adevărului, am anulat integral scala în cazul unor răspunsuri ilogice (ca excepții), de tipul expulzării românilor din România (când respondentul se declara român) și nu am luat în considerare răspunsurile marcate altfel decât printr-un X, așa cum s-a specificat în instructaj.

O problemă specială, greu de interpretat, a ridicat-o cazurile de acceptare concomitentă a enunțurilor cu conținut negativ: „să fie numai vizitatori” și „să fie expluzați”. În astfel de cazuri (puțin numeroase) am reținut pentru calcularea indicilor situația cea mai nefavorabilă, întrucât ambele enunțuri implicau excluderea din țară a etnicilor în cauză.

Cu toate dificultățile de aplicare și codificare, utilizarea *Scalei distanței sociale* adaptată de noi are reale virtuți în studiul atitudinilor etnice. De altfel, *Social Distance Scale* reprezintă o tehnică clasică de măsurare a atitudinilor față de grupurile etnice¹⁵. Așa cum remarca chiar E. S. Bogardus, „indicele contactului social nu arată meritele sau caracteristicile respectivei grupuri etnice (sublinierea noastră), ci mai ales ceva din dimensiunea contactelor sociale deschise fiecărei naționalități. Cu cât rangul (intensitatea) contactelor acordate unui grup etnic este mai mic, cu atât sunt mai reduse posibilitățile de acomodare și asimilare. Intensitatea contactului social indică ceva privitor la atitudinea față de naționalități (s. n.) a celor anchetați. În acest fel pot fi comparate atitudinile diferitelor grupuri de subiecți”¹⁶.

Pe de altă parte, *Scala distanței sociale* nu poate măsura decât atitudinea populației autohtone (majoritare) față de minoritățile etnice sau față de alte popoare din alte țări. De asemenea, acest instrument de investigare nu se recomandă a fi aplicat decât persoanelor de vârstă maritală, în nici un caz copiilor și adolescenților.

Așa cum remarca Martin N. Marger¹⁷ răspunsurile la „Scala distanței sociale” reflectă atitudinile etnice, diferite de la o țară la alta în funcție de *situațiile* istorice, economice, politice, dar și influența grupului de apartenență, tendința de conformare la standardele „in-group”-ului.

¹⁵ C. Selltitz, M. Jahoda, M. Deutsch și S. W. Cook, *Attitude scaling*, în *Attitudes*, Marie Jahoda, Neil Warren (eds.) Baltimore, Penguin Books, 1966, p. 317.

¹⁶ E. S. Bogardus, *Measuring social distances*, în *op. cit.*, p. 74.

¹⁷ Martin N. Marger, *Race and Ethnic Relations*, ediția a II-a, Wadsworth Publishing Company, Belmont, 1991, p. 83.